

<https://doi.org/10.62837/2024.7.33>

PÜSTƏXANIM BABAYEVA
Bakı Slavyan Universiteti,
Müasir Azərbaycan dili kafedrasının müəllimi
Pbabayeva93@gmail.com

BƏDİİ ƏDƏBİYYATDA İŞLƏNƏN ONOMASTİK VAHİDLƏRİN TƏSNİFATI

İndiyə qədər dilçiliyin, xüsusilə də onun ən gənc şöbələrindən biri olan onomalogiyanın inkişafı istiqamətində bir çox işlər görülmüş, bu sahənin daha dərinə tədqiq olunması üçün bir çox tədqiqatçılar çalışmışlar. Çünki onomalogiya elə bir sahədir ki, onun daxilində dilimizin, xalqımızın mədəniyyəti, adət-ənənələri ilə sıx bağlı olan faktların yer aldığı vahidlər vardır. Hansı ki bu onomastik vahidlərin hər biri öz semantikasında dövrünün tarixi-mədəni mənzərəsini əks etdirmək özəlliyinə malikdir. Onomastik vahidlər bir predmet kimi XX əsrin II yarısından öyrənilməyə başlanılmışdır. Öyrənilmə prosesi zaman keçdikcə daha da inkişaf etmiş və bu elmin özünün də xüsusi bir şöbəsi formalaşmışdır: poetik onomalogiya. Poetik onomastik vahidlər (poetonimlər) elə vahidlərdir ki, nə qədər tədqiq olunsada, yenə də daha da geniş araşdırma aparmaq mümkündür.

Poetonimlərin tarixinin xüsusi adlara münasibətdə ikinci dərəcəli olduğunu dərk edərək, onların universal təsnifatını hazırlamaq olduqca çətinidir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, poetonimlərin yaradılması mexanizmi özü də birmənalı izah edilə bilməz. Belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, bədii əsərdə xüsusi ad üslubu, əsasən, əsl adların üslubunun əsasında qurulur və ona zidd deyil, sadəcə müəllifin ad yaradıcılığının və adlardan necə istifadə etdiyinə rolunu dərk etmək lazımdır.

Poetonimlərin təsnifatı zamanı bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, bədii mətnlə süjetin vəhdəti əsl onomastika – müəllif – poetik onomastika xəttinin yaradılmasında aparıcı rol oynayır. Bədii ədəbiyyatda işlənən poetonimlərin aşağıdakı kateqoriyaları var:

- 1) tarixi personajların xüsusi adları;
- 2) bədii mətndəki yerlərin və hadisələrin adları;
- 2) müəllif tərəfindən uydurulmuş olan bədii obrazların xüsusi adları;
- 3) müəllifin yaratdığı bədii obrazlar üçün milli onomastikanın geniş yayılmış adları;
- 4) milli onomastika modelinə uyğun yaradılmış uydurma obrazların poetonimləri (yarımhəqiqi adlar);
- 5) milli onomastikanın xüsusiyyətləri nəzərə alınmadan bədii obrazı səciyyələndirərkən yalnız adın ifadə etdiyi mənanı artırmaq məqsədilə yaradılan müəllif poetonimləri;

6) obyektiv reallıqla birbaşa əlaqəsi olmayan və qeyri-real bədii obrazların qondarma poetonimləri [1].

Beləliklə, poetik onomastikada müxtəlif elm sahələri üzvi surətdə bir – biri ilə bağlıdır. Uzun müddət dilçiliyin və mətnşünaslığın, ədəbi tənqid və stilistikanın, tarix və sosiologiyanın öz obyektinə və predmetinə olduğu kimi, həmçinin poetik onomastikanın da öz tədqiqat obyektinə olan müstəqil elmi istiqamət sayılmaq hüququ vardır.

Bədii mətnə olan xüsusi adlar özünəməxsus sistem formalaşdırıcı mexanizmlərlə, eləcə də fəaliyyət qanunauyğunluqları ilə xüsusi bir sistem təşkil edir. Ədəbiyyatda onların rolunun və mövqeyinin vacibliyi tədqiqatlarla müəyyən edilmişdir:

- onlar bədii mətnin bir mərhələsi kimi fikrin ifadəsinə xidmət edirlər - əsas simvolları təyin edirlər;
- zəngin onomastik fon yaradırlar;
- istəyə bağlı eyniləşdirmə nişanı kimi çıxış etmək;
- əsərin milli-mədəni komponentinin həyata keçirilməsinin mühüm xüsusiyyətlərini özündə ehtiva etdirir [2, s. 50].

Onomastik məkan dedikdə, hər hansı xalqın dilində real və ya fantastik obyektləri adlandırmaq üçün istifadə edilən xüsusi adların məcmuyu başa düşülür. Və buna uyğun olaraq, bədii əsərin onomastik məkanı da bədii əsərdə yer alan bütün poetonimlərin məcmusu hesab edilməlidir.

Poetik onomastikada onomastik məkanın sərhədlərini bədii əsərləri müəyyən bir janra və ya zaman diliminə uyğun şəkildə birləşdirməklə genişləndirmək olar. Bir yazıçının ya da bir qrup müəllifin bədii əsərlərindəki onomastik məkanın xəritəsini çəkmək olar.

Onomastik məkanın sərhədləri haqqında daha geniş məlumat konkret olaraq milli bədii ədəbiyyatın poetonimlərin məcmusunun təhlili vasitəsilə verilir. Amma istənilən halda bədii ədəbiyyatın onomastik məkanı digər onomastik məkanlara münasibətdə “ikinci dərəcəli xarakter” əlamətini saxlayır ki, bu da onlarda müəyyən oxşarlıqların və fərqləndirici özəlliklərin olmasında özünü göstərir [3, s. 54].

Bir sənət əsərinin onomastik məkanı bir tərəfdən ümumi obrazlı sistemin alt sistemi şəklində çıxış edir, digər tərəfdən isə müəllifin yaradıcılıq xüsusiyyətlərini, janr və üslub fərqlərini özündə əks etdirir, bədii əsərin məzmunu, obrazın yaşadığı dövr və əsərin yazılma vaxtı ilə əlaqəsi və s. amillər aydın şəkildə özünü biruzə verir. Bədii əsərdəki onomastik məkan ona imkan verir ki, yazıçının müraciət elədiyi onomastik sistem əsərdə ən dolğun formada təmsil edilsin. Və bu məkan müəyyən bədii mətnə poetonimlərin mürəkkəb münasibətlərini, onların formalaşmasını, fəaliyyətini və inkişafını nəzərə almaqla göstərməyə ona imkan verir.

İstənilən yazıçı öz obrazına ad seçərkən bu adın doğuracağı emosional-ekspressiv çalarları da nəzərə almalıdır. XIX-XX əsr ədəbiyyatına nəzər saldıqda

görürük ki, bir çox yazıçı və şairlər, öz fikir və ideyalarını oxucuya çatdırmaq üçün xüsusi adların ifadə etdiyi mənə çalarlarından istifadə etmişlər. Bu üsul, xüsusilə də, satirik məzmun daşıyan əsərlər üçün səciyyəvidir. Belə ki, Qasım bəy Zakir, Mir Cəlal kimi sənətkarların yaradıcılığında qeyd etdiyimiz xüsusiyyətlərə rast gəlmək olar. Dünya ədəbiyyatında da bu kimi faktlarla sıx-sıx qarşılaşırıq.

Bəzən xüsusi adların ifadə etdiyi məcazilik bədii təsvir və ifadə vasitələrinin ifadə etdiyi məcazilikdən qat-qat çox olur. Çünki əsərdə bu adlar öz obrazının daxili aləmini açmaq üçün açar rolunu oynayır.

Özləri ayrı-ayrılıqda müstəqil tədqiqat obyektinə ola biləcək poetik toponimlərin, antroponimlərin, zoonimlərin, hidronimlərin və digər onimlərin bədii mətnlərdəki fəaliyyəti onları ümumiliyin tərkib hissəsi kimi müstəqil onomastik sahələrdə birləşdirməyə əsas verir. Müəyyən bir semantik sahəyə daxil olan poetonimlər bədii əsərdəki vahid onomastik məkan hüdudlarının daxilində başqa onomastik sahələrə aid olan poetonimlərlə müəyyən məntiqi əlaqə saxlamaqla, öz xüsusiyyətlərini daha konkret formada ortaya qoyur.

Müxtəlif kateqoriyalara malik poetonimlərin nitq, ensiklopedik və linqvistik məlumatlarının geniş şəkildə istifadə olunduğu epik əsərlərdə poetonimlərin çoxşaxəli onomastik özəllikləri təqdim olunur.

Bədii əsərdəki onomastik məkanın özəlliklərinin müəyyənləşdirilməsində kəmiyyət göstəricisi heç də aparıcı rol oynamır. Çünki onomastik məkana aid vahidlərin sayının bədii mətnin ölçüsündən mütləq bir asılılığı yoxdur. Poetonimlərin sayı əksər hallarda bədii əsərin məqsəd və vəzifələri nəzərə alınmaqla şərtlənir [4, s. 98].

Burada əsas rol bədii mətnin strukturunda onomastik məkanın təşkilatçısı kimi rol oynayan poetonimlərin sistemli şəkildə obrazlı münasibətlərinə aiddir. Ardıcılıq imkan verir ki, hər hansı bədii əsərin konkret onomastik məkanında poetonimlərin seçilmə prinsiplərini müəyyən etmək, həmçinin onların üslub imkanlarını təsvir etmək və üzə çıxarmaq mümkün olsun.

Bədii əsərin onomastik məkanının zəruri olan poetonimlərlə doldurulması dinamikası əsərin tədqiqinin ilkin mərhələsi üçün xarakterikdir. Bədii əsərin üzərində işlənmə prosesində poetonimlərin sərbəst formada dəyişdirilməsində, əsərin kontekstində onların funksiyalarının tapılmasına icazə verilir. Bunu da bədii yaradıcılıqdakı subyektiv motivlərlə ilə izah etmək olar. Qaralamalarda, yəni bədii əsərlərin ilkin formalarında süjetin mürəkkəb inkişafı və bədii obrazların yaradılması prosesini özündə əks etdirən olduqca maraqlı materiallar öz əksini tapmışdır.

İstənilən poetonim axtarışının belə mürəkkəb proses keçməsi hər bir bədii söz ustası üçün xarakterikdir. Təəssüflər olsun ki, ilkin (qaralama) materialların əhəmiyyətli bir hissəsi ya müəlliflərin özləri tərəfindən məhv edilir, ya da ki ümumi oxucular üçün əlçatmaz arxivlərdə saxlanılır. İlkin materiallarda, eskizlərdə olan

poetonimlərin təhlili müstəqil bir onomastik məkanın hüdudları daxilində aparıla bilər [5, s. 167].

Hər hansı bir sənət əsərinin tamamlanması dedikdə onomastik vahidlərin son fiksasiyası nəzərdə tutulur. Bu əsərin istər kəmiyyət, istərsə də keyfiyyətə daha köklü dəyişikliklərə imkan verməyən, elə bil ki, əbədi olaraq daşlaşan bir məkanı olur. Müstəsna hallarda, müəyyən bir ideoloji və ya tərbiyəvi məqsədlərlə, bədii əsərlərin təkrar nəşri zamanı poetonimlərin müəyyən yerlərdə ixtisarını müşahidə edə bilərik, lakin bədii mətnin onomastik məkanını öyrənəndə bu hallar həlledici ola bilməz.

Nəticə: Ədəbi bədii əsərlərdə istifadə olunan poetonimlərin təsnifatı məsələsi bir çox dilçi alimin tədqiqat obyektinə olmuşdur. Çünki bədii əsər təhlil edilərkən oradakı onomastik məkan əsas açar rolunu oynayır. Bədii əsərdəki onomastik məkan digər onimlərə keçilməzliyi ilə xarakterizə olunur. Poetik onomastika məkanı ilə milli onomastika məkanı arasındakı əsas fərq də burdadır. Sonuncu keyfiyyət dəyişikliyinə çevrilə bilən kəmiyyət dinamikası ilə xarakterizə olunur.

Ədəbiyyat

1. Cavad Heyət. Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış (İslamdan əvvəl və islam dövrü). Başlanğıcından XVI əsrə qədər Bakı: - Azər nəşr, - 1993, - 176 s.
2. Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycanlıların etnik tarixinə dair. Bakı: Elm, 1994. 102 s.
3. Kazımov Q.S. Bədii ədəbiyyatda komizm üsulları. Bakı, Maarif, 1987. 228 s.
4. İsrailova R.D. Azərbaycan dilinin onomastikası (oçerklər). Q.İ.Məşədiyev, Q.H.Cəfərov, Bakı: Elm, 1987, 188 s.
5. İmanlı A.K. Onomastika məsələləri (Şərur və İğdır oykonimləri üzrə). Naxçıvan: Məktəb, 2011, 314 s.

Xülasə

Poetonimlərin (poetik onomastikanın) təsnifatının ümumi prinsiplərinə müxtəlif aspektlərdən yanaşmalar vardır. Məsələn, obrazlılıq xüsusiyyəti və süjetin funksionallığı cəhətdən poetonimləri müxtəlif kateqoriyalara bölmək mümkündür. Əsərin məzmunu açılarkən işıqlandırma və səciyyələndirmə üsulu kimi bədii mətnə birbaşa iştirak edən poetonimləri bir neçə qrupa daxil etmək mümkündür: əsas və köməkçi personajlara aid onomastik vahidlər, yer adları və s. Poetonimlərin istifadəsində müəllifin rolunun aparıcı olduğunu iddia edərkən belə, poetonimlərin milli onomastik sistem və əsərin məqsədi ilə necə bağlı olduğunu, ədəbi-bədii obrazın rolunun açıqlanmasını da nəzərə almamaq olmaz.

Açar sözlər: poetonimlər, poetik onomastika, bədii obrazlar, personaj

Babayeva Pustakhanim

CLASSIFICATION OF ONOMASTIC UNITS USED IN FICTION LITERATURE

Summary

There are approaches to the general principles of the classification of poetonyms (poetic onomastics) from different aspects. For example, it is possible to divide poemonyms into different categories in terms of imagery and plot functionality. Poetonyms, which are directly involved in the literary text as a method of illumination and characterization when opening the content of the work, can be included in several groups: onomastic units of the main and supporting characters, place names, etc. Even when claiming that the role of the author is the leading one in the use of poetonyms, one cannot ignore how poetonyms are related to the national onomastic system and the purpose of the work, and the role of the literary-artistic image.

Key words: poetonyms, poetic onomastics, artistic images, character

Бабаева Пустакханим

КЛАССИФИКАЦИЯ ОНОМАСТИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ, ИСПОЛЬЗУЕМЫХ В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Резюме

Существуют подходы к общим принципам классификации поэтонимов (поэтической ономастики) с разных сторон. Например, поэмонимы можно разделить на разные категории по образному и сюжетному функционалу. Поэтонимы, которые непосредственно участвуют в художественном тексте как способ освещения и характеристики при раскрытии содержания произведения, могут быть включены в несколько групп: ономастические единицы главных и второстепенных персонажей, топонимы и т. д. Даже утверждая, что роль автора является ведущей в использовании поэтонимов, нельзя игнорировать то, как поэтонимы связаны с национальной ономастической системой и целью произведения, а также ролью литературно-художественного образа.

Ключевые слова: поэтонимы, поэтическая ономастика, художественные образы, персонаж.

**Rəyçi: İkrəm Qasımov
Filologiya elmləri doktoru, professor**